

Prof. dr. A. Maris

**DE POSITIE VAN LANDBOUW EN BOER IN DE MODERNE
MAATSCHAPPIJ**

Mededelingen en Overdrukken
No. 44

L27
44c

Landbouw-Economisch Instituut - Conradkade 175 - Den Haag
Tel.: 61.41.61

Inleiding gehouden voor de algemene vergadering van de Limburgse
Land- en Tuinbouwbond op 12 november 1970 te Sittard

De positie van landbouw en boer in de moderne maatschappij

§ 1. Inleiding

Een ieder die enigszins meeleeft met de maatschappelijke ontwikkelingen in de westerse landen, kan waarnemen dat de landbouw in alle economisch ontwikkelde landen geconfronteerd wordt met een aantal belangrijke vraagstukken. Dit zou erop kunnen wijzen dat de agrarische problematiek verband moet houden met de economische groei, die de volkshuishoudingen in de westerse landen te zien geven en met enkele karakteristieke ontwikkelingen, die het economische proces in deze landen begeleiden. Inderdaad is naar onze mening het landbouwvraagstuk een maatschappelijk vraagstuk en niet zo maar een ballon die door het z.g. groene front wordt opgeblazen om de aandacht van de overheid te trekken, omdat deze overheid geld te vergeven heeft.

Er zijn evenwel nogal wat personen en zelfs groepen in onze samenleving die menen dat het de landbouw vooral te doen is om zoveel mogelijk steun van de overheid te krijgen. Zij wijzen m.n. op het prijsbeleid, waardoor de landbouw beschermd wordt tegen gezonde concurrentie en dat de kosten van levensonderhoud onnodig hoog houdt, en op de grote bedragen die worden uitgegeven in het kader van het structuurbeleid.

Er wordt dan nog aan toegevoegd dat een structuurbeleid weinig zoden aan de dijk zet, zolang een prijsbeleid de boeren in donzen bedden legt; het zijn als het ware twee locomotieven die tegen elkaar intrekken. Ook voor het EEG-landbouwbeleid heeft men geen goed woord over. Dit zou slechts een optelsom zijn van voormalige nationale ondersteuningssystemen met als enig resultaat dat de overschotten nog groter geworden zijn en dat de landbouw nog nauwelijks gereageerd heeft op de grote aanpassingen die van deze bedrijfstak worden gevraagd.

Kortom, de landbouw kost ons veel geld of suggestiever nog, de boeren zijn dure kostgangers en wat schieten wij er eigenlijk mee op. Als oplossing wordt dan aan de hand gedaan een krap prijsbeleid en een industriële schaalvergroting, waardoor de kosten sterk zullen dalen. Of misschien kan het wel helemaal zonder prijsbeleid en is het beter de prijzen tot stand te laten komen door het vrije marktmechanisme of door oligopolistische concentraties. Als men deze stemmen hoort lijkt het wel of de landbouw bezig is een geweldige machtsconcentratie te worden die kans heeft gezien de overheid voor zijn karretje te spannen om zo zijn positie te versterken ten koste van ons allemaal; wij zijn immers belastingbetalers en consumenten.

Ik geloof niet dat deze opvattingen blijf geven van een juiste kijk op de landbouwproblematiek. De werkelijkheid is veeleer dat de landbouw - en

niet alleen de landbouw - het kind van de rekening dreigt te worden, die door het economische groeiproces wordt gepresenteerd. Ik zal dan ook proberen een andere visie te geven op de landbouwproblematiek in de maatschappelijke ontwikkeling. Hierbij moet ik wel beginnen met enkele belangrijke ontwikkelings-tendenties te geven, die typerend zijn voor de fase waarin het economische groeiproces in de westerse landen zich bevindt om deze te confronteren met het agrarische produktieproces. Daarna komt dan aan de orde hoe het gesteld is met de sociaal-economische positie van de boer in de Nederlandse samenleving.

Zonder eerst een globaal overzicht te schetsen van de problemen van de bedrijfstak landbouw in een groeiende volkshuishouding is het m.i. niet mogelijk om een juist inzicht te krijgen in de sociale positie van de boer in de huidige maatschappij.

Historische ontwikkeling

Het behoeft geen uitvoerig betoog dat de technische ontwikkeling en economische groei geweldige veranderingen hebben teweeg gebracht in de menselijke samenlevingen. Men behoeft slechts het leven in een overwegend agrarische maatschappij te vergelijken met dat in een moderne sterk geïndustrialiseerde maatschappij om hiervan een indruk te krijgen.

Deze statisch-agrarische maatschappij met zijn geringe behoefte aan verandering is een paar eeuwen geleden aangeraakt door de toverstaf van de techniek. Want het zijn ongetwijfeld de technische ontwikkelingen geweest, eerst in de landbouw en daarna in de niet-agrarische bedrijfstakken die de produktiviteit deden toenemen en arbeidsverdeling mogelijk maken, waardoor de produktie zich in een ongekend tempo kon vergroten, zowel naar omvang als verscheidenheid.

Aan de wieg van onze huidige welvaartsmaatschappij met zijn uitgebreide en gevarieerde goederen- en dienstenpakket staat inderdaad de vooruitgang in de agrarische produktietechniek. Hierdoor werd het immers mogelijk dat één man niet slechts voedsel produceerde voor één of twee gezinnen, maar voor tien tot twintig en werd arbeid vrijgemaakt voor andere bestemmingen. Terwijl nu de landbouw in de verdrukking is gekomen als gevolg van de economische groei, was destijds de landbouw de motor van de vooruitgang. Met enige overdrijving zou men kunnen zeggen dat de economische ontwikkeling van de landbouw kan worden weergegeven met het percentage van de beroepsbevolking dat in de landbouw werkt.

De westerse landen hebben een lange en moeilijke weg moeten afleggen om de huidige welvaartsstaat te bereiken. Op dit expansiepad hebben zich veel conflicten voorgedaan en is de vooruitgang met vallen en opstaan gepaard gegaan. Maar over één punt is men het altijd wel eens geweest; men moest streven naar een grote en groeiende produktie. Dit doel hebben de westerse landen zelfs gemeen met de landen waar de volkshuishoudingen centraal gepland en geleid worden.

Deze toenemende produktie is gepaard gegaan met een grote diversiteit in de samenstelling van het produktiepakket, waarbij voortdurend belangrijke verschuivingen optreden. Aanvankelijk nam de secundaire produktie sterk toe, waardoor het consumptiepakket aangevuld werd met een rijkdom aan industriële goederen, maar in een volgende fase werd de dienstverle-

ning, de z.g. tertialisering van de produktie zeer belangrijk. Thans gaat meer dan twee derde van de groei van de produktiecapaciteit in de richting van de dienstverlening, terwijl in een moderne volkshuishouding ongeveer de helft van de consumptieuitgaven aan de dienstverlening wordt besteed.

Maar ook in de wijze van produceren zijn grote veranderingen opgetreden. Arbeid is op grote schaal vervangen door kapitaal, waardoor een sterke mechanisering in het produktieproces is opgetreden en thans zelfs een automatisering. Deze ontwikkelingen in het produktieproces zijn gepaard gegaan met specialisering en differentiatie. Het resultaat is geweest een sterke arbeidsproduktiviteitsstijging vooral in de primaire en secundaire bedrijfstakken. In de dienstverlenende sectoren van de volkshuishouding met een overwegend arbeidsaandeel is deze produktiviteitsontwikkeling veel minder mogelijk, met als gevolg dat in deze sectoren de loonstijging in belangrijke mate doorwerkt in de prijzen. De zich wijzigende prijsverhoudingen en de voortdurende verschuivingen in de aanwending van de produktiefactoren zijn symptomatisch voor economische groei.

Een wezenlijk aspect van het economische groeiproces is ook schaalvergroting. Deze schaalvergroting heeft veelal schoksgewijs plaats, verband houdende met bepaalde ontwikkelingen in de onderscheiden fasen van het groeiproces. De aanleiding van zo'n stroomversnelling in de schaalvergroting kan gelegen zijn in veranderingen op de aankoopmarkt voor hulp- en grondstoffen, in wijzigingen in het afzet- en distributiesysteem, in vergroting van de afzetmarkten, in een sterke toeneming van de vermogensbehoefte, in de noodzaak van kostbare research entenslotte in de produktietechniek zelf, waarbij toepassingen van technische vindingen dwingen tot grotere produktieeenheden.

Voorts zijn ook in het prijsvormingsproces belangrijke veranderingen opgetreden. Voor de meeste produkten heeft de marktform van volledige concurrentie plaats gemaakt voor andere marktvormen, waarbij middels prijsafspraken en merkartikelen de invloed van de aanbieder op de prijs enorm is vergroot. Bovendien is de prijsinflatie een blijkbaar moeilijk te vermijden kwaad op de weg naar meer welvaart.

Tenslotte dient dan nog gewezen te worden op de toenemende betekenis en invloed van de overheid. De verbetering van de infrastructuur, het bevorderen van de werkgelegenheid, en de verzorging van onderwijs en onderzoek zijn uiterst belangrijke taken geworden in het veelomvattende overheidsbeleid in een moderne maatschappij. Kon in de 19e eeuw de overheid nog worden aangeduid als een schip van staat op de oceaan van de maatschappij, thans is het beeld van een oceaanstomer op een binnenzee meer in overeenstemming met de werkelijkheid.

§ 2. De landbouw als maatschappelijk vraagstuk

Bij drie opmerkelijke aspecten van het economische groeiproces, t.w.: produktiviteitsontwikkeling, schaalvergroting en prijsvorming, zullen we voor de landbouw wat langer stilstaan. Het kan uiteraard niet de bedoeling van deze inleiding zijn om deze onderwerpen uitvoerig te behandelen. Het gaat er in dit kader slechts om, aan te tonen dat genoemde ontwikkelingen

voor de landbouw bijzondere problemen oproepen en dat deze problematiek tot ingrijpende veranderingen in de landbouw moet leiden, veranderingen die op zich weer de positie van de boeren in de maatschappij beïnvloeden.

Productiviteit

Hoe vreemd het ook moge klinken, de produktiviteitsontwikkeling in de landbouw heeft geleid tot twee belangrijke vraagstukken, t.w.: de overschotten en een sterke daling van de werkgelegenheid en dus van de agrarische beroepsbevolking. In de landbouw is de produktiviteitsontwikkeling gepaard gegaan met een sterke uitbreiding van de produktie. In landen waar de voedselvoorziening krap is en de bevolking toeneemt, is toeneming van de voedselproduktie uiteraard zeer welkom. Ook in de westerse landen is tot 1930 deze agrarische produktiestijging niet slechts positief gewaardeerd, maar de overheid heeft zelf deze ontwikkeling gestimuleerd door een omvangrijk apparaat voor onderzoek, voorlichting en onderwijs in het leven te roepen en te financieren. Men kan rustig stellen dat mede door deze overheidshulp de landbouw een grote prestatie heeft geleverd door de sterk toenemende bevolking royaal van voedsel te voorzien. Hierbij werd niet alleen de kwantiteit, maar ook de kwaliteit en gevarieerdheid van het voedsel in de westelijke landen aanzienlijk verbeterd.

Na 1930 raakt de markt verzadigd en gaat de landbouw aan den lijve ondervinden, dat de vraag naar voedingsmiddelen inelastisch is. En aangezien de agrarische producent geen monopolist is en bovendien de mobiliteit van de produktiefactoren beperkt, blijkt ook het aanbod moeilijk te beheersen, ja sterker nog, het blijft toenemen. Zonder hier nu verder op in te gaan, kan gezegd worden dat de kenmerken van het agrarische produktieproces en de zwakke marktpositie - door de vele aanbieders en een anoniem produkt - van landbouwprodukten deze produktietoeneming alleszins verklaarbaar maken. Intussen zit de landbouw met het feit dat een overvloedig aanbod de neiging heeft de prijzen te drukken, met als gevolg minder aangename consequenties voor de inkomenspositie van de producenten. Terwijl in expanderende bedrijfstakken produktiviteitsverbetering en produktietoeneming leiden tot een inkomensverbetering, wordt de landbouw voor deze ontwikkeling als het ware gestraft door een druk op de prijzen en de inkomens.

Een tweede gevolg van de produktiviteitsontwikkeling in de landbouw is afnemend van de werkgelegenheid. Vooral na 1950 is door de mechanisch-technische ontwikkeling op grote schaal de agrarische beroepsbevolking sterk teruggelopen. De landbouw wordt door de sterke stijging van de lonen - een symptoom van de welvaart - gedwongen om arbeid door werktuigen te vervangen. De uitdaging is door de landbouw aanvaard en we zien dan ook na 1950 de agrarische beroepsbevolking in een ongekende omvang dalen. De cijfers zijn bekend. Sinds 1950 is de agrarische beroepsbevolking meer dan gehalveerd; hierbij zij opgemerkt, dat het tempo regelmatig is toegenomen. In Nederland was de daling in de jaren zestig 30%, waarbij in de periode 1965-1969 het dalingspercentage opliep tot bijna 4,5 per jaar. Voor Limburg was de daling nog sterker, t.w. bijna 40% en hierbij steeg het dalingspercentage in de laatste jaren zelfs tot 5,5%. Neemt men hierbij in aanmerking dat de produktieomvang - gemeten in standaardbedrijfseen-

heden, een maatstaf waarbij niet de bruto-opbrengst, maar de netto-toegevoegde waarde bepalend is - in Nederland in 1960-1969 toenam met 15% en in Limburg met 20%, dan moet uiteraard ook de netto-arbeidsproductiviteit sterk zijn gestegen.

Wanneer we 1960 op 100 stellen, dan blijkt in Nederland deze arbeidsproductiviteit in 1969 te zijn gestegen tot 160 en in Limburg zelfs tot 175. Hierbij zij opgemerkt dat niet alleen de stijging in Limburg sterker is geweest, maar dat ook het niveau (uitgedrukt in s.b.e. per arbeidskracht) beïndrukkend hoger was; in 1969 bijna 15%. Wanneer we bij deze ontwikkeling de samenstelling van het produktiepakket in ogenschouw nemen, dan blijkt vooral de opvallende uitbreiding van de veredelingssteelten in Limburg de belangrijkste oorzaak te zijn van de grotere produktietoename. Hoe verleidelijk het ook is deze ontwikkeling gedetailleerd te bezien en b.v. het Zuidelijk zandgebied te vergelijken met het Oostelijk zandgebied, ik zal deze verleiding weerstaan, omdat het niet past in de behandeling van het mij opgedragen onderwerp.

Slechts één cijfer wil ik nog noemen. De agrarische produktieomvang in Limburg, alweer gemeten in s.b.e., bedroeg in 1969 ruim 7% van die in Nederland, terwijl het aantal agrarische arbeidskrachten ruim 6% van het landelijke aantal uitmaakte. Hiermee wordt nog een aanvullende illustratie gegeven van de reeds genoemde cijfers over de arbeidsproductiviteit.

Bij deze summiere aanduiding van een tweetal belangrijke consequenties van de produktiviteitsontwikkeling moet ik het laten. Ondanks het feit dat deze consequenties voor de landbouw allerminst plezierig genoemd kunnen worden, heeft de landbouw toch zijn plicht gedaan door continu een bijdrage te blijven leveren aan de economische groei.

Schaalvergroting

Een tweede aspect van economische groei waarmee ook de landbouw geconfronteerd werd is dat van de schaalvergroting. Ook t.a.v. dit punt neemt de landbouw weer een bijzondere positie in. In bedrijfstakken met groeimogelijkheden kunnen bedrijven groter worden zonder dat dit gaat ten koste van andere bedrijven en zelfs bij fusies van bedrijven levert dit meestal geen problemen op voor de betrokken bedrijfsleiders. In de landbouw daarentegen gaat bedrijfsvergroting altijd ten koste van andere bedrijven. Zonder dat andere bedrijfshoofden het veld ruimen en de grond ter beschikking stellen, is in de bodemgebonden landbouw schaalvergroting, in de zin van vergroting van zelfstandige bedrijven, niet mogelijk.

Men heeft dus in de landbouw in de eerste plaats te maken met het sociale probleem van de wijkers. Deze wijkers kunnen oudere en jongere bedrijfshoofden zijn. Bij de verschillende bedrijfsbeëindigingsregelingen wordt als voorwaarde gesteld dat het bedrijf wordt beëindigd. Voor de oudere bedrijfshoofden zal dit in feite andere consequenties hebben dan voor de jongere. De oudere zullen meestal geen ander beroep meer kunnen vinden, terwijl de jongere omgeschoold kunnen worden voor een ander beroep.

Bij de oudere bedrijfshoofden is er dus sprake van beroepsbeëindiging, bij de jongere van beroepsverandering. De vraag dringt zich op of dit voor de oudere bedrijfshoofden een aanvaardbare situatie is. Men kan zich ook beëindigingsregelingen voorstellen, waarbij het oudere bedrijfshoofd tot

een bepaalde leeftijd mag doorboeren, zodat hij naast een inkomenstoeslag ook nog een inkomen uit het bedrijf kan halen. Nationaal-economisch behoeft dit geen nadeel te betekenen, terwijl het voor de betrokkenen duidelijke sociale voordelen met zich mee kan brengen.

Maar niet alleen t.a.v. de wijkers levert schaalvergroting problemen op, ook voor de blijvers in de landbouw zijn er specifieke vraagstukken. Het is hierbij noodzakelijk om duidelijk uit elkaar te houden de vraagstukken die een vergroting en modernisering van gezinsbedrijven met zich meebrengen en de problematiek van het gezinsbedrijf versus het groot-landbouwbedrijf, waarbij op grote schaal arbeid en kapitaal tegen concurrerende prijzen van buiten de landbouw moeten worden aangetrokken. Op dit laatste probleem kom ik aan het eind van mijn inleiding nog terug.

Met betrekking tot de vergroting van gezinsbedrijven is het springende punt de mate en het tempo, waarin dit moet gebeuren. Men kan aan de hand van theoretische bedrijfsmodellen aantonen dat het tweemansbedrijf en ook nog het driemansbedrijf bedrijfseconomische en sociale voordelen heeft boven het eenmansbedrijf. De vraag is evenwel of deze tweemansbedrijven op korte termijn te realiseren zijn. Afgezien nog van de vraag of deze versnelling nationaal-economisch verantwoord is, zullen er een aantal knelpunten optreden, die deze versnelde ontwikkeling onmogelijk maken. Deze knelpunten hebben betrekking op de financiering van deze bedrijven en op de verbetering van de agrarische infrastructuur. Hiernaast kunnen ook de arbeidsvoorziening en de weerstanden tegen een versnelde bedrijfsbeëindiging een rol spelen. Het is om deze redenen dat het van realiteitszin kan getuigen om in de komende periode ook veel aandacht te besteden aan de vergroting en modernisering van het eenmansbedrijf. Het is zeer waarschijnlijk dat door persoonlijke inzet en langer werken en door gebruik te maken van bedrijfsoverkoepelende vormen van arbeidsorganisatie, deze gemoderniseerde eenmansbedrijven een aanvaardbaar inkomen kunnen opleveren. Dat deze bedrijven met relatief minder betaalde kosten een grote weerstandskracht hebben bij tegenslagen is een bijkomend pluspunt.

Het bovenstaande is natuurlijk geen pleidooi voor afwachten en nietsdoen, wel voor een geleidelijke ontwikkeling. Er mag geen misverstand zijn over het feit dat schaalvergroting noodzakelijk is. De produktiviteitsverhoging die vóór 1940 vooral plaats had in het biologisch-technische vlak en na 1940 vooral door een verminderde arbeidsinzet, biedt thans bij de bestaande bedrijfsgroottestructuur slechts geringe mogelijkheden meer. De mogelijkheden om een meer optimale verhouding in de aanwending van de produktiefactoren te realiseren, worden thans zo duidelijk beperkt door de bedrijfsomvang, dat een nadere motivering voor bedrijfsvergroting overbodig is.

Slechts enkele cijfers nog over de ontwikkeling van het aantal bedrijven. In Nederland is de vermindering van het aantal bedrijven eigenlijk pas begonnen in het midden van de jaren vijftig. In de periode 1956-1969 daalde het aantal bedrijven met bijna 30%. De gemiddelde jaarlijkse daling bereikte in de periode 1964-1969 het percentage van ruim 3, waarvan ruim 1% door beroepsverandering. De bijdrage van beëindigingsregelingen in het kader van het O.- en S.-fonds is voor genoemde periode gemiddeld ongeveer 0,5% per jaar geweest.

In Limburg is de vermindering van het aantal land- en tuinbouwbedrijven gezamenlijk veel later ingezet. In feite pas na 1965; in de periode 1969 is de afnemingsongeveer 4% per jaar geweest. Voor de bedrijven met melkvee is de daling eerder begonnen en groter geweest; in de periode 1957-1969 was dit aantal van ongeveer 10 000 tot 6 000 gedaald, overeenkomende met een gemiddelde jaarlijkse daling van bijna 5%. Voor de periode 1969-1980 verwachten wij een vermindering van ongeveer 6% per jaar, d.w.z. dat in deze periode het aantal bedrijven met melkvee dan gehalveerd zal worden.

Voor het totaalaantal bedrijven in Limburg schatten wij de jaarlijkse vermindering op 4,5%. Hierbij is aangenomen dat de beroepsverandering in de groep jongere bedrijfshoofden zal oplopen van twee tot drie procent en dat op 70% van de bedrijven, waarvan het bedrijfshoofd abdiceert, geen opvolger zal zijn. Het totaalaantal bedrijven zou dan in 1980 ruim 7 000 bedragen tegen thans bijna 12 000.

In het kader van deze verwachtingen is het wellicht zinvol de bedrijven in drie groepen te onderscheiden: in de eerste plaats de wijkers op korte termijn, in de tweede plaats de op den duur aflopende bedrijven die voorlopig nog met geringe investeringen een aanvaardbare verhoging van de arbeidsproductiviteit kunnen bereiken en tenslotte de blijvers die tot een belangrijk grotere bedrijfsomvang moeten komen, waarmee aanzienlijke investeringen gemoeid zullen zijn.

Om deze hervorming van de bedrijfsstructuur te realiseren is vergroting van de mobiliteit van bedrijfshoofden en grond onontbeerlijk. De overheid kan door verschillende maatregelen - in bepaalde opzichten gebeurt dit reeds - deze mobiliteit bevorderen. Hierbij is te meer sprake van een belangrijke verantwoordelijkheid van de overheid, omdat de oplossing van deze structuurvraagstukken niet alleen de grens van het individuele bedrijf overschrijdt, maar zelfs van de gehele bedrijfstak.

Prijsvorming

Een derde aspect van het economische groeiproces dat voor de landbouw grote betekenis heeft, betreft de wijze waarop de prijsvorming tot stand komt. Ook deze ontwikkelingen naar monopolistische en oligopolistische markt vormen, waarbij de prijs niet zozeer ontstaat dan wel gemaakt wordt, zijn voor de landbouw allerminst gunstig. Al sinds lange tijd is er in de markteconomie van de westelijke landen geen sprake meer van een situatie van volkomen concurrentie, waarbij de prijs wordt bepaald door het z.g. vrije spel van vraag en aanbod, gespeeld tussen een groot aantal aanbieders en vragers van een tamelijk homogeen produkt. Er is misschien nog wel sprake van een spel, maar dan tussen een betrekkelijk gering aantal deelnemers en niet meer tussen een groot aantal kleine productie-eenheden, zoals in de vorige eeuw nog het geval was. Alleen op de effectenbeurzen kan men het volkomen vrije marktmechanisme uit de leerboeken nog aanschouwen.

Maar ook de regels van het spel zijn zodanig veranderd, dat het in de meeste gevallen juist is om te spreken van een prijszetting van de zijde der aanbieders. Hierbij spelen prijsafspraken tussen ondernemingen - dus kartellering - en verticale prijsbindingen een belangrijke rol. Bovendien

is voor vele goederen het merkartikel in de plaats gekomen voor het homogene produkt. Het merkartikel biedt door het aanbrengen van enkele bijzonderheden, die de waarde van het produkt al of niet verhogen, ruimschoots de gelegenheid om voorkeursmarkten tot stand te brengen. Door het voeren van een intensieve reclamecampagne kan men dan proberen deze merkartikelen aan de man te brengen. Aan de voorwaarde van volledige mededinging wordt dus in de meeste sectoren van de economie niet meer voldaan. De vrije concurrentie is vervangen door vormen van markt- en prijsbeheersing.

De landbouw vormt hierop een belangrijke uitzondering. Het kleine bedrijf en het anonieme produkt hebben er zich gehandhaafd. De anonimiteit is zo groot, dat de consument voor een aantal produkten zelfs niet weet uit welk land ze afkomstig zijn, laat staan van welk bedrijf. De vele aanbieders kunnen uiteraard niet tot prijsafspraken komen, waardoor de agrarische bedrijfstak zijn prijzen niet kan zetten, maar met de positie van prijsnemer genoegen moet nemen. Hier komt bij dat in de landbouw het aanbod moeilijk precies is af te stemmen op de vraag. Door de weersinvloeden kan de agrarische produktie van jaar tot jaar sterk wisselen en bovendien is door de aard van het productieproces het aanbod moeilijk op korte termijn te beïnvloeden. Wanneer men dus een royale voedselvoorziening volledig wil veilig stellen, zullen er altijd wel overschotten moeten zijn. Met een bepaalde hoeveelheid surplusprodukten zal men moeten leren leven; zij vormen als het ware de prijs die voor een royale voedselvoorziening moet worden betaald. Maar deze situatie heeft tevens tot gevolg een constante druk op het prijsniveau.

De marktform van volkomen concurrentie heeft dan ook voor de landbouw niet geleid tot een redelijke inkomensverdeling en evenmin tot een juiste aanpassing van het aanbod aan de vraag. De moeilijkheid voor de landbouw is evenwel dat hij niet bij machte is zelf de markt- en prijsbeheersing te realiseren. De concurrentiestructuur, de kenmerken van het productieproces en de aard van de produkten laten dat niet toe. Vandaar dat de regeringen in vrijwel alle economisch ontwikkelde landen voor een aantal produkten een belangrijke verantwoordelijkheid voor het markt- en prijsbeleid hebben aanvaard. Deze ontwikkeling was noodzakelijk, omdat de landbouw alleen door een prijsbeleid van de overheid kan worden beschermd tegen de mogelijk desastreuze gevolgen van een vrije prijsvorming.

Niettemin is hierdoor de afhankelijkheid van de landbouw weer groter geworden. De overheid beslist immers over de hoogte van de prijzen en is voor haar prijsbeleid verantwoording verschuldigd aan het parlement. De landbouw moet er nu maar op vertrouwen dat de gemeenschap overtuigd blijft van de betekenis van de landbouw voor een royale voedselvoorziening en van de noodzaak om voor deze bedrijfstak een prijsbeleid te voeren dat een redelijk inkomen mogelijk maakt. In een maatschappij die begeleid wordt door een voortdurende prijsinflatie, wordt de taak van de overheid om de landbouw te laten delen in de welvaartsstijging er niet eenvoudiger op. De agrarische bedrijfstak mag immers van de overheid verwachten dat zij ook met deze inflatie - die zeker niet door de landbouw wordt veroorzaakt - bij het te voeren prijsbeleid rekening houdt.

Maar, zou men nog kunnen vragen en velen stellen die vraag, is een prijsbeleid voor de landbouw niet gevaarlijk met het oog op de noodzakelijke hervorming van de agrarische structuur?

Deze vraag kan duidelijk ontkennend worden beantwoord. De cijfers die hiervoor zijn gegeven over de produktiviteitsontwikkeling en over de afvloeiing van arbeidskrachten tonen duidelijk aan dat de landbouw allerminst passief is gebleven. Integendeel.

§ 3. De sociale en economische positie van de boer in de maatschappij

De sociaal-economische positie van een beroepsgroep in een samenleving wordt door vele factoren bepaald.

Het is nu alweer een jaar of vijftien geleden dat het zoeklicht gericht werd op de landarbeiders. Deze beroepsgroep was na de Tweede Wereldoorlog sterk in beweging gekomen en een onderzoek naar de sterke afnemings en vooral naar de sociale positie werd noodzakelijk geacht. Als belangrijkste factoren die bepalend waren voor de sociale positie van deze beroepsgroep kwamen naar voren: het loon en de werktijden, de werkomstandigheden, de sociale voorzieningen, de vakbekwaamheid, de huisvesting, de toekomstmogelijkheden en de promotiekansen.

Geleidelijk aan is evenwel de positie van de kleine ondernemer in de huidige maatschappij en van de boeren in het bijzonder een vraagstuk geworden dat evenzeer onze aandacht vraagt. Wat zijn nu de belangrijkste factoren die de sociaal-economische positie van de boeren in de huidige maatschappij bepalen? In dit verband wil ik in de eerste plaats Uw aandacht vragen voor de problematiek en de betekenis van de agrarische bedrijfstak en vervolgens voor de plaats van de boer in de plattelandssamenleving. Belangrijk is ook de zelfstandigheid van de boer als ondernemer en zijn gebonden positie. Voorts is van belang de indrukwekkende ontwikkeling van een aantal sociale voorzieningen en arbeidsvoorwaarden in onze maatschappij, waardoor de positie van de kleine ondernemer relatief achteruit is gegaan. Tenslotte zal worden stilgestaan bij de inkomensontwikkeling van de agrarische ondernemers; hierbij sluit aan de afnemende betekenis van het bezit en van het bezitsdenken.

Dit zijn een aantal factoren, die m.i. in belangrijke mate de sociaal-economische positie van de agrarische ondernemer van thans bepalen en die dus om een korte toelichting vragen.

De problematiek van de agrarische bedrijfstak

Uit het begin van deze inleiding is duidelijk naar voren gekomen dat de landbouw een bedrijfstak is die door de sterke economische groei in de knel is gekomen. Op zich zelf is het natuurlijk niet zo verwonderlijk dat in een periode van snelle expansie bepaalde bedrijfstakken met moeilijkheden te kampen krijgen en bepaalde groepen van de samenleving in de vergeten hoek terecht komen. Economische groei brengt nu eenmaal met zich mee dat de prijsverhoudingen zich sterk wijzigen en dat een voortdurende hergroepering van produktiemiddelen moet plaatshebben. Ook in het verleden

zijn er talrijke conflicten geweest tussen belangengroeperingen en heeft de economische organisatie in de westerse landen allerm minst tot een regelmatige groei en een billijke verdeling van het inkomen geleid.

Voor de bedrijfstakken en groepen die thans in de knel zitten mag misschien een troost zijn, dat deze conflicten in het verleden zich hebben opgelost of binnen redelijke grenzen zijn teruggebracht. Toch kan ik me voorstellen, dat de groepen die thans in een moeilijke positie zijn gekomen, dit een schrale troost vinden. De boeren verkeren kennelijk in zulk een positie.

Het is begrijpelijk dat het voor de betrokkenen geen prettige situatie is om te werken in een bedrijfstak die met zoveel moeilijkheden wordt geconfronteerd als thans met de landbouw het geval is en waarbij voor velen de perspectieven onzeker zijn. Hier komt nog bij dat de gemeenschap al spoedig geneigd is om zulke een bedrijfstak als achterlijk te beschouwen en dit drukt uiteraard zijn stempel op degenen die erin werken. In een moderne samenleving met een overvloed van publiciteitsmedia, die allemaal bruisen van activiteit, is het niet zo moeilijk om een mening snel en algemeen ingang te doen vinden, en heeft men eenmaal een bepaald imago, dan is het zeer moeilijk om deze weer kwijt te raken. Al zijn U en ik ervan overtuigd dat het landbouwvraagstuk een maatschappelijk vraagstuk is, veroorzaakt door snelle economische groei, niettemin kunnen toch grote groepen in de maatschappij een andere mening zijn toegedaan. Niet alleen gelijk hebben is belangrijk, maar vooral gelijk krijgen. De landbouw zal daarom moeten blijven pogen door een objectieve en intensieve voorlichting dat gelijk krijgen te realiseren. Immers, wanneer de gemeenschap er niet van overtuigd is dat het landbouwvraagstuk een maatschappelijk vraagstuk is, zal het voeren van een landbouwbeleid op steeds grotere weerstanden stuiten.

De betekenis van de landbouw

Naast de problematiek die de landbouw kent, verdient afzonderlijke vermelding de achteruitgaande relatieve betekenis van de bedrijfstak landbouw. Vooral na 1950 is het aandeel van de landbouw in de totale bedrijvigheid, gemeten in werkgelegenheid en inkomen, in versneld tempo afgenomen. Op zich zelf moet deze relatieve achteruitgang natuurlijk positief worden beoordeeld; het is immers een noodzakelijke voorwaarde voor economische groei. Welvaartstoename betekent nu eenmaal dat de nijverheid en de tertiaire bedrijvigheid in betekenis toenemen. Niettemin betekent het ook dat de invloed van de agrarische bedrijfstak en vooral van de landbouw, in de totale volkshuishouding sterk is verminderd. Deze verschuivingen in machtsverhoudingen zijn, het zij nogmaals gezegd, natuurlijk inherent aan welvaarts-groei, maar het is ook onbetwistbaar, dat deze verschuivingen ten koste van de landbouw plaatshebben. De landbouw zit er als het ware mee dat het een eeuwenoude bedrijfstak is die lange tijd een eerste viool heeft gespeeld in de voortbrenging van aardse goederen en nu gedwongen wordt met een zeer bescheiden plaats genoeg te nemen. Deze nieuwe positiebepaling in de maatschappij vraagt tijd en brengt aanpassingsmoeilijkheden met zich mee.

De boer in de plattelandssamenleving

Nauw samenhangend met genoemde ontwikkelingen in de volkshuishouding is de plaats van de boer in de plattelandssamenleving. Ik zal hier geen uitvoerige schets geven van de centrale positie die de boer in de traditionele dorpsamenleving heeft ingenomen, met de landarbeiders, de oude middenstand en de jeugd als perifere groepen. In deze gesloten, traditionele en door een zekere groepsdwang geleide dorpsamenleving, was de positie van de boeren sterk en onaantastbaar; zij bezaten de grond, zij zorgden voor de werkgelegenheid en zij bekleedden de diverse maatschappelijke posities.

Deze oude, vertrouwde dorpsamenleving behoort onherroepelijk tot het verleden. Door de regionale industrialisatie is ook het platteland in het economische groeiproces opgenomen. Hierdoor werd de economische structuur van de plattelandssamenleving verbreed, de infrastructuur verbeterd en de sociale differentiatie bevorderd. Voeg hierbij de toenemende invloed van communicatiemediën, en het zal U duidelijk zijn dat deze ontwikkelingen grote veranderingen hebben teweeggebracht in de sociale structuur en het cultuurpatroon van de dorpsamenleving. Veranderingen die geleid hebben tot een toenemende emancipering en democratisering, en ook nivellering. In dit proces is uiteraard het aandeel van de agrariërs in de plattelandsbefolking steeds kleiner geworden - ten bate van de industriearbeiders en de nieuwe middenstand - en is de sociale positie van de boeren sterk gewijzigd en veel minder centraal dan in de oude dorpsamenleving.

Het is niet mijn bedoeling om met deze summier opmerkingen een negatief beeld op te roepen. Ik constateer slechts dat deze veranderingen hebben plaatsgehad als gevolg van de economische groei, de technische ontwikkeling en de steeds voortgaande spreiding van kennis en cultuur, en dat in ieder geval van de betrokkenen een groot aanpassingsvermogen wordt gevraagd om conflicten te vermijden en vormende krachten te stimuleren om de nieuwe samenleving tot een zekere harmonie te brengen.

De gebondenheid van de boer

Ik kom nu tot enkele punten die meer met de boer als ondernemer van doen hebben. In de eerste plaats: hoe is het gesteld met zijn zelfstandigheid en zijn gebondenheid. Vooral de gebondenheid van de boer aan zijn bedrijf wordt de laatste jaren nogal somber afgeschilderd. Niet ontkend kan worden dat de arbeidsbezetting per bedrijf steeds kleiner is geworden en dat dit vooral op de bedrijven met vee tot een grotere gebondenheid heeft geleid. In een maatschappij waarin korte werkdagen, vrije weekenden en vakanties hoog staan genoteerd op de waardeschaal, moet deze gebondenheid wel als negatief worden aangemerkt. Sommigen spreken hier zelfs van het grote sociale euvel van het kleine bedrijf en willen vooral om deze sociale redenen naar grote bedrijven toe; de boer op het kleinbedrijf wordt gezien als een werkezel.

Wat is hier nu van waar? Mijsns inziens is hier niet in de eerste plaats het oordeel van buitenstaanders van belang, maar hoe de betrokkenen er zelf over denken. Hier zijn sociale waarden aan de orde, waarover in de eerste plaats de bedrijfsgegoten zelf moeten oordelen. Ook de overheid

dient hier grote terughoudendheid te betrachten en niet uit dezen hoofde een bepaald beleid te pousseren. Hoe een ondernemer en ieder ander zijn tijd wil besteden is een zaak van vrije keus. Nog afgezien van het feit of überhaupt langer werken en gebondenheid door de boer als een last worden gevoeld, blijft het in de eerste plaats aan hem om voor- en nadelen van het zelfstandig ondernemer willen zijn tegen elkaar af te wegen.

Met het noemen van het woord zelfstandig, is nog een ander aspect van het boer-zijn in deze tijd aangeroerd. In hoeverre wordt deze zelfstandigheid door horizontale vormen van samenwerking en door verticale integratie ondermijnd. Vooral bij verticale vormen van integratie kan m.i. de zelfstandigheid van de boer als ondernemer in het geding komen. Deze integratie kan zover gaan, dat de boer een soort betaalde zetbaas wordt van toeleverende en afnemende bedrijven; hij loopt dan zelf geen enkel risico meer, behalve die van het weer.

We kunnen het erover eens zijn dat met dergelijke vergaande vormen van integratie de boer afstand gedaan heeft van het ondernemer-zijn. Deze ontwikkeling is met name voor de dierlijke produktie niet denkbeeldig. In Amerika wordt o.m. door Glenn Johnson deze ontwikkeling als een mogelijkheid gezien, die misschien superieur is aan de huidige produktiewijze. Grote coöperaties verzorgen in deze conceptie de input en de afzet en de boeren doen het werk in de gebouwen en op het land en zijn dan alleen nog risicodragers voor het weer. Maar, voegt hij eraan toe, aangezien deze superieure produktiewijze nog niet in alle consequenties is gerealiseerd en het overschottenvraagstuk nog niet is opgelost, moet men toch voorzichtig zijn om oude schoenen weg te gooien. En dit is dan in Amerika een zeer progressief geluid.

De boer als vermogensverschaffer

Naast het bedrijfsleider-zijn in de landbouw is ook belangrijk, dat de boer voor een groot deel vermogensverschaffer is; voor de bodemgebonden produktie is dan vooral essentieel de financiering van de grond. Is het voor het boer-zijn belangrijk om zelf de grond in handen te hebben? Het feit alleen al dat in ons land bijna de helft van de grond wordt gepacht wijst erop, dat het bezit van een eigengeërfde boerderij niet als wezenlijk wordt beschouwd. Misschien zou een enquête onder pachters en verpachters zelfs aantonen dat eerder het tegendeel het geval is. Het "bezit om het bezit" mag wellicht vroeger een rol hebben gespeeld, thans gaat het er in de landbouw in de eerste plaats om wat het bezit aan inkomen opbrengt. Het inkomensdenken is ook in de landbouw belangrijker geworden dan het bezitsdenken.

Hier komt bij dat door de toenemende bewerkingscapaciteit de bedrijfsomvang in de nabije toekomst nog sterker moet toenemen. Voor een bodemgebonden produktie betekent dat meer grond per bedrijf. Door de fundamentele onevenwichtigheid in de verhouding waarin arbeid met grond is gecombineerd, zal de economische kracht tot bedrijfsvergroting in de komende periode werkzaam blijven en waarschijnlijk tot gevolg hebben, dat de grondprijzen eerder zullen stijgen dan dalen. Momenteel is de prijs van pachtvrije grond aanzienlijk hoger dan de produktieve bijdrage van de grond rechtvaardigt. Hierdoor is de positie van de eigenaar-grondgebruiker al-

lerminst benijdenswaardig. De financiering van de grond zal m.i. in toenemende mate een knelpunt worden voor het ontstaan van grotere bedrijven. Vandaar het belang van nieuwe financieringsvormen, waarvan ik hier met name de Grondbank wil noemen. Zonder nieuwe financieringsvormen zullen eigenaren-gebruikers op den duur in een onhoudbare positie worden gemanoeuvreed. Het meest klemmende is het financieringsvraagstuk uiteraard voor de opvolgers die een bedrijf in eigendom moeten overnemen. Op een bedrijf van voldoende omvang is het thans vrijwel onmogelijk, dat een ondernemer na het betalen van rente- en aflossingsverplichtingen, nog een besteedbaar inkomen overhoudt dat een redelijk bestaan waarborgt.

Het inkomen van de boer

Allereerst enkele opmerkingen over het totale agrarische inkomen (arbeidsinkomen, rente, pacht en winst). Dit totale agrarische inkomen blijkt volgens de cijfers van het C.B.S. in de periode 1959-1969 met 75% gestegen te zijn. In verband met sterke daling van de agrarische beroepsbevolking, blijkt het agrarische inkomen per manjaar met het dubbele te zijn gestegen. Ongeveer dezelfde stijging gaf het inkomen per manjaar in de niet-agrarische sectoren te zien. Stelt men hiernaast de gegevens over de stijging van de arbeidsproductiviteit, dan blijkt deze in de landbouw sterker te zijn gestegen dan in de nijverheid.

Met deze cijfers moet men evenwel voorzichtig zijn. Voor vele boeren geven zij een geflatteerd beeld. De landbouw verkeert nl. in een structurele hervormingsfase, met als gevolg dat jaarlijks een aantal bedrijfshoofden, die veelal zeer lage inkomens hebben, de bedrijfstak verlaten. Het gevolg is, dat alleen hierdoor het gemiddelde inkomen per manjaar zal stijgen. Maar de boer op een levensvatbaar bedrijf zal terecht vragen: wat betekent deze gemiddelde inkomensstijging voor mij? En dan moet het antwoord zijn, dat de inkomensstijging op de levensvatbare bedrijven uiteraard lager zal zijn. Een tweede opmerking betreft het feit dat de agrarische beroepsbevolking voor 70% uit ondernemers bestaat en dit percentage voor de nijverheid veel lager ligt; ook dit gegeven dient in de beoordeling te worden betrokken wanneer men vergelijkingen gaat maken.

Meer houvast over de ontwikkeling van de inkomenspositie van de boer geven de cijfers uit L.E.I.-boekhoudingen. Deze cijfers hebben betrekking op de grotere bedrijven. Bezien we over een periode van 10 jaar de ontwikkeling van het arbeidsinkomen van de boer voor drie gebieden, t.w. het zuidwestelijk zeekeleigebied, het noordelijk weidegebied en het zuidelijk zandgebied, dan blijkt het arbeidsinkomen gemiddeld jaarlijks met resp. 5, 6 en 8% te zijn gestegen. Deze stijgingspercentages liggen lager dan het landelijke cijfer van 10% voor het totale agrarische inkomen en dan de stijging van het agrarische loonpeil dat in deze periode gemiddeld 9,5% per jaar bedroeg. Trekken we van genoemde cijferreeksen het inflatiepercentage af, dan worden de verschillen nog sprekender.

Uit deze cijfers moeten we concluderen dat het arbeidsinkomen van de boeren slechts matig is gestegen, terwijl ook het niveau - in de zuidelijke zandgebieden in de laatste drie jaar gemiddeld ruim f. 14 000,- - allerm minst hoog genoemd kan worden. Geconstateerd moet dan ook worden dat de relatieve inkomenspositie van de boeren achteruit is gegaan.

In verband met deze ontwikkeling en in samenhang met de sterke produktiviteitstoename in de landbouw dringt zich de vraag op of bij het prijsbeleid in de landbouw wel voldoende rekening wordt gehouden met de prijsinflatie, een euvel dat niet door de landbouw wordt veroorzaakt. Deze vraag mag met des te meer klem worden gesteld als het agrarische prijsbeleid niet wordt gezien als een gunst maar als een noodzakelijk gevolg van de wijzigingen die zich in de prijsvorming buiten de landbouw hebben voorgedaan en van de gebrekkige werking van het marktmechanisme voor agrarische produkten.

§ 4. Slotbeschouwing

Het voorgaande overziende moeten wij concluderen dat de sociaal-economische positie van de boeren in een geïndustrialiseerde maatschappij sterk is gewijzigd. Betreffende een aantal factoren die bepalend zijn voor de sociale positie wordt van de boeren een groot aanpassingsvermogen gevraagd, terwijl andere factoren tot een duidelijk relatieve achteruitgang hebben geleid.

Wij zagen ook dat deze gewijzigde positie van de boeren in de huidige maatschappij een gevolg is van de sterke economische groei en technische ontwikkeling, waardoor de landbouw als bedrijfstak gezien met een aantal problemen is geconfronteerd, die slechts door een gemeenschappelijke aanpak kunnen worden opgelost, waarbij de hulp van de overheid niet kan worden gemist. Het landbouwbeleid heeft zich dan ook in de loop van de twintigste eeuw aanzienlijk verbreed en verdiept. Ook verdient nog eens te worden gesteld dat het landbouwvraagstuk in de ontwikkelde landen niet is ontstaan door de achterlijke bedrijfsvoering van de bedrijfsgenoten, zoals maar al te gemakkelijk wordt beweerd. Het tegendeel is eerder het geval. Het zijn juist de grote vorderingen in de produktietechniek, waardoor het aanbod sterker is gestegen dan de vraag en de werkgelegenheid sneller is gedaald dan het arbeidsaanbod, die mede oorzaak zijn van de problemen.

Het gebrekkige marktmechanisme kon overschotten niet voorkomen noch een redelijke inkomensverdeling realiseren, terwijl de diverse knelpunten, die maar zeer ten dele door de bedrijfsgenoten kunnen worden weggenomen, een rem betekenen voor de gewenste mobiliteit voor arbeid en grond.

Met andere woorden, het landbouwvraagstuk is duidelijk een maatschappelijk vraagstuk, dat slechts met behulp van de overheid tot een aanvaardbare oplossing is te brengen.

Maar welke perspectieven zijn er dan voor de boeren; voor hoeveel boeren zal er in de toekomst plaats zijn en hoe zal de sociaal-economische positie van de boeren in een gemoderniseerde landbouw zijn? Het zal duidelijk zijn dat deze positie mede bepaald wordt door het agrarische prijs- en structuurbeleid dat wordt gevoerd en door maatregelen die de positie van de kleine ondernemer in het algemeen versterken.

Over dit laatste punt, het perspectief voor de kleine persoonlijke ondernemingsvorm, zou ik tot besluit nog een enkele opmerking willen maken. Met dit perspectief is uiteraard de positie van de boer in de maatschappij nauw verbonden. Zou de agrarische produktie verhoogd worden door een

gering aantal grote ondernemingen, dan heeft de boer, zoals wij die in de westerse samenlevingen kennen, opgehouden te bestaan. De vraag naar de mogelijkheden van zulk een economische organisatie van de agrarische produktie is dus een zeer wezenlijke. In zulk een economie zouden enkele grote ondernemers bereid en in staat moeten zijn om arbeid en kapitaal tegen concurrerende prijzen aan te trekken. Hiervoor zouden deze ondernemers in de eerste plaats zekerheid moeten hebben om de produkten tegen winstgevende prijzen af te zetten. Is deze zekerheid in een weinig-expanderende bedrijfstak met een overvloedig aanbod aanwezig? Deze grote ondernemers zullen zich evenwel ook realiseren dat zij moeten concurreren met de huidige kleine ondernemers die zelf het grootste deel van het werk verrichten en bereid zijn om als risicodragers op te treden voor het geïnvesteerde vermogen. De persoonlijke inzet van deze bedrijfshoofden is groot en ook de bereidheid om langer te werken. Het meest wezenlijke is evenwel dat de boeren tot nog toe bereid gebleken zijn om desnoods met een iets lagere beloning van de ingezette produktiefactoren genoegen te nemen. In ieder geval kan een gezinsbedrijf zich dit veroorloven, terwijl een grote onderneming uiteraard staat of valt met een concurrerende beloning van de ingezette produktiefactoren.

Het moet dan ook weinig waarschijnlijk worden geacht, zeker voor de bodemgebonden produktie, dat zulke grote bedrijven zullen ontstaan. De vraag is hoevendien of deze agrarische produktiewijze voor de consument voordelen zal opleveren. Zouden in zulke een agrarische economie de prijzen niet hoger zijn en het voedsel schaarser dan bij de huidige produktiewijze?

Uit het voorgaande mag niet de indruk worden gewekt dat de positie van de boer in de maatschappij alleen maar sombere perspectieven opent.

Weliswaar wordt de landbouw met ernstige problemen geconfronteerd en is de positie van de boer sterk gewijzigd, maar hiermee is niet gezegd dat deze problemen onoplosbaar zijn, noch dat de boeren in een sterk gewijzigde maatschappij niet een voor hen aanvaardbare positie kunnen innemen.

Wanneer de landbouw inderdaad als een maatschappelijk vraagstuk wordt gezien en de overheid dientengevolge bereid blijft een redelijk prijs- en structuurbeleid te voeren en een gunstiger sociaal en fiscaal klimaat te scheppen voor het kleine bedrijf, zal ook de agrarische bedrijfstak de mogelijkheden te boven komen. Dit beleid moet dan worden gezien als het aanvaarden van een verantwoordelijkheid voor bedrijfstakken en beroepsgroepen die door de economische groei in de knel zijn gekomen.

Het agrarische bedrijfsleven heeft in de afgelopen 20 jaar niet alleen getoond een open oog te hebben voor de positie van de land- en tuinbouw in een groeiende economie, maar ook reeds de bereidheid opgebracht om belangrijke aanpassingen tot stand te brengen. Gelet bovendien op de aanwezige vakbekwaamheid in land- en tuinbouw, op het rijk geschakeerde produktiepakket en op de gunstige natuurlijke omstandigheden, zou ik het perspectief voor een beperkter aantal boeren en tuinders op gemoderniseerde gezinsbedrijven hoopvol willen noemen.

Ook ten aanzien van de gewijzigde sociale positie van boer en tuinder

in de samenleving behoeft men niet somber gestemd te zijn. Wanneer men bereid is om de plaats in en de betekenis voor de samenleving niet in de eerste plaats in verband te brengen met de kwantitatieve betekenis van de beroepsgroep waartoe men behoort, maar veel meer met iemands persoonlijke kwaliteiten, dan zullen ook de boeren en tuinders hun plaats in de samenleving wel waar kunnen maken.